

Abdimurod ARSLONOV

Filologiya fanları bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Termiz Davlat Universiteti

e-mail: arslonova@tersu.uz

“QISASI RABG‘UZIY”DA XALQ OG‘ZAKI İJODI SYUJETLARI VA MOTIVLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Oltin O‘rda adabiy muhitidagi hikoyatchilikning shakllanishida muhim manba bo‘lgan «Qisasi Rabg‘uziy»dagi hikoyatlarning shakllanishida xalq og‘zaki ijodning ta‘siri tadqiq etilgan. Oltin O‘rda adabiy muhitidagi aksariyat adabiy janrlar, jumladan, hikoyatning o‘z davri ijtimoiy-siyosiy va adabiy-madaniy muhiti zaruriyat va ehtiyoji sifatida nisbatan faollashuvi, adabiy-estetik vazifalari ochib berilgan; Rabg‘uziy adabiy merosida xalq og‘zaki ijodining o‘rni, xususan, ertak janrining hikoyatlarga ta‘siri yoritilgan.

Kalit so‘zlar: hikoyat, folklorizm, motiv, ertak, janr, didaktik hikoyatlar, rivoyatnamo hikoyatlar, afsonanamo hikoyatlar

Abdimurod ARSLONOV

“QİSASİ-RƏBQUZİ”DƏ ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞINA DAİR SÜJET VƏ MOTİVLƏR

Xülasə

Məqalədə Qızıl Orda ədəbi mühitində təhkiyənin formalaşmasının mühüm qaynağı olmuş “Qisasi-Rəbquzi” əsərindəki hekayətlərin formalaşmasına şifahi xalq yaradıcılığının təsiri tədqiq olunur. Müəllif Qızıl Orda ədəbi mühitindəki ədəbi janrların əksəriyyətinin poetik təbiəti, o cümlədən təhkiyənin cəmiyyətin ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni düşüncəsindəki fəallığının səbəbləri və şəraiti, folklorun Rəbquzi yaradıcılığındakı yeri, xüsusilə nağılların hekayətlərə təsiri kimi məsələləri diqqət mərkəzinə gətirir.

Açar sözlər: hekayət, folklorizm, motiv, nağıl, janr, didaktik hekayətlər, təhkiyə mətnləri, əfsanəvi hekayətlər

Abdimurod ARSLONOV

PLOTS AND MOTIVES OF ORAL CREATIONS OF THE PEOPLE IN "KISASI RABGUZI".

Abstract

In this article, the influence of folk oral creativity on the formation of stories in "Qisasi Rabguzi", which is an important source in the formation of storytelling in the literary environment of the Golden Horde, is studied. Most of the literary

genres in the literary environment of the Golden Horde, including the relative activation of the story as a necessity and necessity of the socio-political and literary-cultural environment of its time, literary-aesthetic tasks are revealed; The role of folklore in Rabguzi's literary heritage, in particular, the influence of fairy tales on stories

Keywords: story, folklorism, motif, fairy tale, genre, didactic stories, narrative stories, legendary stories

Абдимурод АРСЛОНОВ

**СЮЖЕТЫ И МОТИВЫ УСТНОГО ТВОРЕНИЯ НАРОДА В
"КИСАСИ РАБГУЗИ"**

Аннотация

В данной статье исследуется влияние народного устного творчества на формирование рассказов в «Кисаси рабгузий», которая является важным источником для формирования повествования в литературной среде Золотой Орды. Раскрывается большинство литературных жанров в литературной среде Золотой Орды, в том числе относительная активизация повести как необходимости и необходимости общественно-политической и литературно-культурной среды своего времени, литературно-эстетические задачи; Роль фольклора в литературном наследии Рабгузи, в частности влияние сказок на рассказы

Ключевые слова: рассказ, фольклоризм, мотив, сказка, жанр, дидактические рассказы, повествовательные рассказы, легендарные рассказы.

Rabg'uziy asaridagi hikoyat qahramonlariga va mazmuniga oldindan sharhlar beradi, sababiki bu sharhlar hikoyatlarni to'g'ri anglashga va kitobxonda shubhali savollar tug'ilmasligiga zamin bo'ladi. Masalan, Rabg'uziy bo'zchilik hunari va bo'zchilar haqida bir qancha hikoyat keltiradi. O'sha hikoyatlarning ayrimlarida bo'zchilik kasbiga ijobiy munosabat bildirilgani holda, ba'zilarida bu hunarga salbiy qaraladi. Rabg'uziy salbiy munosabat sababini Odam atoning o'g'li Shis va undan keyingi davrlardagi Bibi Maryam bilan bog'liq voqealarga bog'laydi. «Qisasi Rabg'uziy»da Mavlo azza va jalla Qobilning o'limidan keyin Odam atoga Shisni berdi. Mavlo azza va jalla Shisga bo'zchilik hunarini berdi va «Uyning ichida ko'lankada o'tirib ishlagin» dedi. Boshqalar esa e'tiroz bildirdilar: «Shis uy ichida o'tirib mehnat qiladi, biz esa tashqarida qishda ham, yozda ham azob chekib mehnat qilamiz. Biz ham bo'zchilikni o'rganaylik», dedilar. Odam ato buni eshitib, bo'zchilik hunarini duoyibad qildi: «Iloyo, bo'zchilikni bularning ko'ngliga dushman qilgin». Mavlo azza va jalla hammaning ko'nglida bo'zchilikni dushman

qildi. Yana rivoyat qilishlaricha, bo'zchilikning barakoti bo'lmas. Chunki bo'zchilar Zamzam qudug'iga siyganlar va najaslarini tashlaganlar¹.

Turli mavzulardagi hikoyatlar tahlili ko'rsatadiki, Rabg'uziy hikoyatlarni tanlashda va asarga olib kirishda ma'lum tamoyillarga tayanadi. Bu tamoyillar shundan iboratki, turli toifadagi insonlarning xulq-atvori va xatti-harakatlari ularning takrorlanmas obrazini yaratishga, shu bilan birga didaktik hikoyatlarning shakllanishiga asos bo'lgan.

Oltin O'rda davridagi yozma adabiyotda, xususan, «Qisasi Rabg'uziy»da xalq og'zaki ijodi syujetlari va motivlari tizimlararo aloqalarni hosil qiladi. Xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyot tizimlararo aloqalarining o'z vazifasi bor: tizimlararo aloqalar voqealarning va janrlarning paydo bo'lishi umumiyligini taqozo qiladi², ya'ni voqealar va janrlar har ikkala tizimda yaxlitlashadi. Adabiyotdagi janrlar shakllanishiga oid qonuniyatlar «Qisasi Rabg'uziy»gacha shakllanib, bu asarda ma'lum darajada o'z izini qoldirgan. Bu umumiylikni asardagi birgina hikoyat janri misolida ko'rish mumkin. Ammo, «Qisasi Rabg'uziy»dagi hikoyat janri ertak janri asosida paydo bo'lgan deb emas, balki Rabg'uziy ertak janridan foydalangan, deb talqin qilish o'rinli, ya'ni Rabg'uziy o'z asariga aynan folklorizm hodisasini olib kirganini bu o'rinda alohida ta'kidlash maqsadga muvofiqdir. Ayrim hikoyatlarning rivoyatnamo yoki afsonanamo xususiyati, shuningdek, boshqa kichik janrlarning hikoyatlar bilan uyg'unlashuvi, bu jarayonda folklorga xos tasvir vositalarining qo'llangani, hikoyatlar syujetining ertaklarga xos bayon usuli ana shundan dalolat beradi. Folklor an'analari har bir davrda va har bir adabiyotda o'ziga xoslik kasb etadi. «Qisasi Rabg'uziy»dagi hikoyatlar, qolaversa, barcha qissalar ham ana shu jihatlari bilan – ertaklarning bayon usuli hukmronligi bilan farq qiladi. Jumladan, mubolag'a san'atidan hikoyatlarda istifoda etilishi shuni ko'rsatadiki, aynan mubolag'a san'ati ayrim hikoyatlarning asosida ertak motivlari va syujetlari yotganini ko'rsatadi. Avjning boshiga hudhud tog'ni teshib, xalqa qilib kiygizib qo'ygani, Musoning qiyofasi tasviri, Avjning bo'yi nihoyatda uzunligidan jasadi dengizga ko'prik bo'lganini mubolag'a san'ati mahsuli deb hisoblash mumkin. Aslida, Rabg'uziy hikoyatlarda mubolag'a yaratishni emas, o'quvchini voqealarga ishontirishni maqsad qilib qo'ygan.

¹Носируддин Бурхонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 1-китоб. — Тошкент: Ёзувчи, 1990. — Б. 33

² Храпченко М. Размышления о системном анализе литературы // Вопросы литературы, 1975. — № 3. — С. 110.

«Qisasi Rabg'uziy»dagi hikoyatların mühim qirralarından biri shuki, Rabg'uziy hikoyat janri talablarından chetga chiqqan holda bayon usuliga o'zgarishlar kiritadi. Rabg'uziy hikoyatni asar mazmuni va maqsadiga yo'naltirgan holda ertaklarga xos bayon usulida hikoya qiladi. Avvalo, bu xususiyat ertakların boshlanmasını hikoyatda qo'llashda ko'rinadi. Jumladan, asardagi «*Qissai valodati Muhammad Rasulullohi sallolohu alayhi vasallam*» qissasi tarkibidagi hikoyat aynan ana shu yo'nalishda yaratilgan hikoyatlarga misol bo'la oladi. Hikoyatni o'qir ekanmiz, boshlanishidayoq turkiy xalqlar ertaklarının boshlanmasidagi bayon usuliga duch kelamiz. Odatda, ertakların boshlanmasida, albatta, qahramonning keying sarguzashtlariga zamin yasaydigan motiv hikoyatni ertakka yaqinlashtiradigan mühim omildir. Jumladan, *Shom viloyatidagi malikning bir Fotima otlig' qizi bor erdi. Erdin tul qolmish erdi. Ul ne kasb, qullari, topug'chilari birla telim mol yuklab, Makkaga keldi. El qirog'ida chodir tiki'b o'lturdi*. Mana shu voqeadan keyin kitobxon hikoyatning keyingi sarguzashtlarini kutadi. Albatta, Fotimaning taqdirida o'zgarish yasaydigan kutilmagan voqea yuz berishini kitobxon anglaydi. Voqealar rivojida ertakning bayon usuligina emas, balki ayrim detallar ham kiritiladiki, hikoyatning zaminida sehrli ertaklarga xos bayon usuli yotganini ko'rsatadi.

Yana yuqoridagi hikoyatning davomiga murojaat qilamiz. Endi hikoyatni ertakka yaqinlashtiradigan nur timsoli bilan birga Abdulloh obrazi ham kirib keladi: *Abdulloh ovq'a chiqib, yonib kelurinda, ul chodirni ko'rdi. «Bu ne erkan, ko'rayin» teb chodirg'a keldi. Fotimai Shomiya Abdulloh elindagi nurni ko'rdi*.

Parchadagi nur detali hikoyatni ertakka yaqinlashtiradigan asosiy omildir. Ana shu nur timsoli tug'ilajak Muhammad alayhissalomdan dalolat beradi. Fotima bu nurni oldindan bilgani va o'sha nurga egalik qilish uchun Abdullohga turmushga chiqqani Shomdan kelayotgan edi. Fotima Abdullohga yetishish uchun harakat qiladi va so'ngra maqsadini Abdullohga ayon qiladi: *Abdullohni chodirg'a tushurdi. Bir teva so'ydi. Taom yegandin so'ng, uzrlar qilib, o'zin anga arza qildi. «Shom viloyatidin sanga bo'layin teb keldim. So'zumni qabul qilg'il, mani nikoh birla olg'il» tedi. Abdulloh aydi: «Man bu zamon yozidin kelurman. Evga borayin, Aminani ko'rayin. Nikoh tilab, seni olayin», teb otlandi. Fotima ul so'zg'a sevinchliq bo'ldi. Nikoh yarog'in qila boshladi. Abdulloh evga borib Aminaga govushdi*.

Rabg'uziy mazkur hikoyatda nur timsoli asosiy omil ekanini ko'rsatish maqsadida Fotimaning Abdullohga taklifidan asosiy niyatini ko'rsatadi. *Ul suhbatda ul nur Amina rahming'a kechti. Andin so'ng Abdulloh Fotima so'zin otasi Abdul Mutallibg'a aytdi. Abdul Mutallib «Olg'il» tedi. Abdulloh otlandi, Fotimag'a keldi. Fotima ul nurni Abdulloh elninda ko'rmadi, aydi: «Ey Abdulloh, Shom maliklari*

mani qo'ldilar. Mol tovar arza qildilar. Man ularni qabul qilmadim. Man saning uchun kelmay erdim. Ul elningdagi nur umidig'a kelib erdim, emdi ul nurdan mahrum qoldim» teb oh teyu ingranu otlanib yo'lig'a ketti. Ul vaqtda Amina Muhammad rasulullohga yukluk bo'ldi¹.

Umuman, Sharq rivoyatlarida nur muqaddas timsol hisoblanadi. Misol uchun Iso Masihning onasi Bibi Maryam osmondan tushgan nur shaklidagi Muqaddas Ruhdan homilador bo'lgani va Iso Masih tug'ilgani haqidagi voqea keng tarqalgan.

Yoki Chingizxon avlodlarining mifik onasi Alanquvo ham eri Dobun Bayan vafotidan keyin nurdan homilador bo'ladi. Abulg'oz Bahodirxon «Shajarayi turk» asarida ham Alanquvo va mo'g'ul urug'lari nurdan kelib chiqqani haqida afsona borligini aytib o'tadi. Hikoyatdagi Iblis voqeasidan keyin Rabg'uziy hikoyatining yo'nalishi tubdan o'zgaradi. Rabg'uziy kelduk bayoqi so'zg'a deya hikoyatning mazmunini va maqsadini o'zgartiradi. Yuqorida biz mazkur hikoyatni ertakka yaqinlashtiradigan xususiyatlari haqida so'z yuritgan edik. Hikoyatning mazmunigina emas, balki tuzilishidagi o'zgarish ham bu fikrimizni tasdiqlaydi. Rabg'uziy aynan kelduk bayoqi so'zg'a iborasidan keyin boshlangan voqealar yana Muhammad alayhissalom tug'ilgandan keyin bir parcha oq bulut tushib kelib uni allaqayoqqa olib ketgani va doim Muhammad alayhissalom bilan birga bo'lgani, jamiki shaytonlar har tomonga tarqalib ketganlari, zilzila yuz bergani kabi mo'jizalarga borib tutashadi. Voqealarning izchilligi shu tariqa davom etadi. Yuqoridagi voqea Muhammad s.a.v.ni bulut olib ketgani bilan tugagan bo'lsa, *kelduk bayoqi so'zg'a* iborasidan keyin bulut Muhammadni qaytarib olib kelgani bilan boshlanadi. Dissertatsiyada mazkur hikoyat motivlari bilan Rashiddin Fazlulloh Hamadoniyning «Jome'ut-tavorix» asaridagi chaqaloq O'g'uz bilan bog'liq voqealar qiyoslangan va har ikkalasining ildizlariga oid xulosalar chiqarilgan.

Rabg'uziy qissalar tarkibiga hikoyatlarni olib kirar ekan, hikoyatlar syujetiga afsonaviy ruh va mazmun singdiradi, hikoyatlarning didaktik mohiyatiga alohida e'tibor qaratadi. Bu bilan Rabg'uziy o'z asaridagi hikoyatlarning rang-barangligini ta'minlagan, badiiy asarning muhim adabiy kategoriyalarini – muallif pozitsiyasini, his-tuyg'ularni, mavzuni, ya'ni axloqiy, falsafiy muammolarni, g'oyani hikoyatlarga olib kirgan.

Xullas, Rabg'uziy o'zbek, umuman, sharq xalqlar ertaklarining hamma unsurlarini – syujet, motiv, obrazlar tizimi, detallar va ertaklar tarkibidagi mifologik

¹ Носируддин Бурхонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 2-китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1991. – Б. 103

tizimni yaxshi bilgani hikoyatlardan ma'lum bo'lib turadi. Asardagi boshqa janrlarning ham xalq og'zaki ijodiga hamohangligi yoki xalq og'zaki ijodi janrlarining asarga olib kirilgani Rabg'uziyning mahoratidan darak beradi.

ADABIYOTLAR

1. Носируддин Бурхонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 1-китоб. — Тошкент: Ёзувчи, 1990. — Б. 33
2. Храпченко М. Размышления о системном анализе литературы // Вопросы литературы, 1975. — № 3. — С. 110
3. Носируддин Бурхонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 2-китоб. — Тошкент: Ёзувчи, 1991. — Б. 103
4. Rahmonov N. O'zbek adabiyoti tarixi. — Toshkent: Sano-standart, 2017. — B. 224.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: Ilkin variant 21.01.2023

Son variant 29.01.2023